

Я.Музиченко
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ІДЕЇ ОБЛІКУ ТА ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК

У сучасному світі існують дві протилежні тенденції міжнародно-правового підходу до охорони культурних цінностей. Перша – культурний інтернаціоналізм (космополітизм), коли не надається значення тому, звідки походить і де зберігається історико-культурна пам'ятка, вона розглядається як складова загальнолюдської культури, незалежно від права власності на неї. Друга тенденція – коли культурні цінності розглядаються як невід'ємна частина національної культурної спадщини; принциповим для цієї тенденції є питання повернення цінностей, незаконно вивезених з країн їх походження (переважно, внаслідок пограбувань під час воєн або в період колоніальної залежності).

Генеральний директор ЮНЕСКО Аманду-Махтара М'Бой у своєму Зверненні за повернення неповторної культурної спадщини тим, хто її створив, наголосив, що "народи – жертви цього, інколи вікового, грабунку, було окрадено не тільки щодо неповторних шедеврів, їх було позбавлено пам'яті, яка, поза сумнівом, допомогла б їм краще пізнати самих себе і, можливо, краще бути пізнаними іншими".

Нині ми активно пізнаємо себе – свою етнічну історію, етнопсихологію, традиційну культуру. На часі – облік, глибокий аналіз і систематизація усієї української етнокультурної спадщини.

Етнокультурні цінності – один з найважливіших елементів формування етнічної свідомості нації. У них закумуляовалися творчі потуги багатьох поколінь українців. Вони символізують єдність і нерозривність процесу історичного та культурного розвитку суспільства, виконують роль пам'яті нації, є основою національного самовизначення та джерелом творення національної, вже цілком сучасної культури. Значною є роль етнокультурних цінностей у становленні етнічної свідомості громадян. Пам'ятки етнокультури мають велике виховне значення. Вони формують почуття причетності до історії свого народу, водночас зацікавлюючи поступом світової цивілізації.

Як етнокультурні цінності розглядаємо, насамперед, зразки традиційної матеріальної культури українців (як міського, так і сільського населення) – посуду, вбрання,

знарядь праці, зброї, вишивки, килимів, народної картини, ікон, писанок тощо і духовної (скажімо, нотні збірники, стародруки, наукові праці, архіви, твори мистецтва тощо).

Не можна оминати увагою вироби мистецтва та предмети побуту часів різних археологічних культур на території України: трипільської, зрубної, ямної тощо, пам'ятки скіфського, сарматського періодів та періоду Київської Русі. Археологічні знахідки можуть багато про що розповісти як історично, так і етнологічно. Вони є незамінним джерелом інформації при вивченні етногенезу народу, еволюції вірувань та їх відображення у народному мистецтві тощо.

Велику частку української етнокультурної спадщини складають цінності, пов'язані з церковним життям, що є органічною частиною етнокультури. Це і монастирське шиття на основі народного гаптування (чернечі рушники з вазонами, ризи, покривці тощо), і місцеві традиції іконопису, золотарства, різьбярства.

Також звертаємо увагу на архівні зібрання, що містять відомості, які стосуються української етнографії.

Етнокультурні цінності поділяємо на такі групи:

1. Твори декоративно-вжиткового і традиційного мистецтва;
2. Вироби традиційних народних художніх промислів ручного виготовлення з будь-яких матеріалів;
3. Цінності, пов'язані з церковним життям;
4. Знаряддя праці XVIII – поч. XX ст.;
5. Речі побутового вжитку;
6. Пам'ятки, пов'язані з формуванням етнічних територій, етногенезом українців, становленням української нації;
7. Унікальні та рідкісні музичні інструменти;
8. Різноманітні види зброї, традиційні для даного регіону;
9. Твори художників (живопис, графіка, скульптура) на теми етнокультури, в яких відображені народна культура і побут українців;
10. Бібліотечні зібрання та архіви, в тому числі звукові, фото-й кінематографічні, що відображають особливості народного побуту, мистецтва, знань та звичаєвості;

11. Архіви та рукописи видатних дослідників українського етносу, що вивозилися емігрантами або створювалися уже за кордоном.

Внаслідок багаторічних втручань у природний розвиток української етнокультури і справу збирання, охорони й збереження етноспадщини на рідних теренах, цілеспрямоване вилучення кращих зразків, що її представляють, нині ми спостерігаємо збідненість вітчизняних музейних та архівних колекцій, в яких далеко не повно, дещо однобоко представлена етнокультурна спадщина України. Для того, щоб цілком заповнити "білі плями" в наших знаннях про самих себе, необхідно задіяти поки що "мертвий" інформаційний пласт – історико-культурні пам'ятки, книги, архіви, нотні записи, які в роки бездержавності були вивезені за межі України.

Але процес їх дослідження ускладнюється через те, що місце перебування значної кількості етнокультурних пам'яток на сьогодні не відоме. Необхідно відтворити джерельну базу для новітніх наукових досліджень. Створені в Україні архівні зібрання, цінні старовинні рукописи й стародруки, пам'ятки матеріальної культури, які з тих чи інших причин опинилися за межами нашої держави, потрібно зробити доступними для наших науковців.

Ідея повернення документів українського походження має досить давню історію. Ще у XIX ст. викладачі Київського університету ставили перед Російською Академією наук питання про повернення в Україну архівних фондів, що були свого часу вивезені, зокрема частини Рум'янцевського опису Лівобережної України. Проте більшість планів повернути в Україну пам'ятки етнокультурної спадщини, передовсім з Росії, у XX столітті не були реалізовані. Жодна з розпочатих паспортизацій для обліку пам'яток історико-культурної спадщини за часів радянської влади (1919, 1926–1928, 1946–1948, 1953–1955, 1963–1969, 1972–1973) з різних причин не була завершена.

Після проголошення УНР повернення культурного надбання в Україну було визначене як одне з головних у політиці молодій державі. Гостро постало питання про розподіл культурних цінностей, що перебували у московських та петербурзьких архівах, насамперед козацьких клейнодів. Було розпочато організацію Центрального комітету охорони пам'яток старовини і

мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ). Одним з основних завдань комітету було запобігання вивезенню культурних цінностей за межі України. Серед дійсних членів Комітету були М. Біляшівський (голова), М. Бойчук, М. Бурачек, М. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Драгоманов, Ф. Ернст, С. Єфремов, М. Жук, В. Кричевський, О. Мурашко, К. Мошенко, Д. та В. Щербаківські, В. Щербина, Д. Яворницький, Ю. Сіцинський, І. Стещенко, Ф. Штейнгель та інші. Підготування повного реєстру пам'яток української історії та культури доручено було В. Щавинському (Петроград) та О. Новицькому (Москва). В. Щавинський часто бував в Україні.

Восени 1917 року за ініціативою В. Щавинського в Петрограді була створена комісія по складанню реєстру речей української старовини в церквах, музеях та приватних збірках міста. До неї увійшли відомі вчені, художники, мистецтвознавці, колекціонери та культурні діячі. Очолював комісію Ф. Вовк. За кілька місяців ця комісія збрала чимало матеріалу для каталогу України в найголовніших збірках Петрограду, але закінчити справу і видати каталог не вдалося через брак коштів¹.

24 листопада 1917 року РНК РРФСР ухвалило резолюцію про передачу українських реліквій в урочистій формі народного свята перед Преображенським собором, з участю військових частин. Однак акту повернення не відбулося.

При Міністерстві віросповідань 1918 р. було утворено відділ охорони церковної старовини, яка працювала над складанням реєстру культурних пам'яток, які Росія повинна була повернути Україні. Культурна комісія мала докладні відомості про пограбовані та вивезені з України культурні цінності Волині, Київщини, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, Холмщини; підготувала ґрунтовну доповідну записку "Про евакуацію в Росію та розграбоване більшовиками церковне майно України"².

Питання про українські культурні цінності, що перебували у московських та петербурзьких архівах, музеях та книгозбірнях, обговорювалося на мирних переговорах України з Росією (Київ, травень–жовтень 1918). Була утворена спеціальна комісія, очолена Петром Холодним (на той час працював у Міністерстві освіти), завдання якої полягало в підготовці описів "культурного майна, яке було вивезене чи пограбо-

ване під час першої світової війни, а також за розпорядженням царського уряду". Переговори було припинено, справа не була завершена.

Відповідно до Брестського мирного договору (19 лютого 1918 р.), планувалися двосторонні українсько-російські переговори щодо підготовки мирного договору між УНР та РРФСР. Міністерство освіти УНР у зв'язку з цим виступило ініціатором створення Міжвідомчої комісії зі складання списків історико-культурних пам'яток, що їх належало повернути в Україну. Було складено списки, підготовлено проект мирного договору та договору між Українською державою та РРФСР про передачу культурних цінностей Україні. Однак 14 вересня 1918 р. комісія припинила діяльність через від'їзд російської делегації та зрив переговорного процесу³.

У структурі Головного управління мистецтв та національної культури Директорії УНР був відділ охорони пам'яток, очолюваний П. В. Клименком. Співробітниками відділу був підготовлений проект постанови уряду УНР "Про заборону вивозу з України предметів старовини, мистецтва й культури"⁴.

18 березня 1921 р. у Ризі підписано мирний договір між Росією і Україною та Польщею. 1921 р. було укладено Договір з Литвою, Латвією та Естонією про повернення до них з України культурних цінностей, вивезених під час I світової війни.

1925 р. ВУЦВК УРСР порушив питання про повернення в Україну з російських сховищ усіх архівних матеріалів, які мали для неї історичне значення. 1928 р. подібна вимога була висунута стосовно історико-культурних цінностей, що зберігалися в російських музеях⁵. Наркомати освіти РРФСР та УРСР створили паритетну комісію ЦВК СРСР у справі обміну науковими та культурними цінностями між УСРР та РСФРР, яка мала розв'язати проблему обміну культурними цінностями; у документі зазначалося, що комісія "проводить передачу окремих предметів, а також цілих колекцій, що вивезені внаслідок централістичної політики царського уряду до столиць колишньої царської Росії". Протягом 1930 р. відбулося дві сесії комісії, на яких було підписано протоколи про досягнення домовленості про передання Україні чималої кількості пам'яток з фондів Ермітажу, Збройної палати, Третьяковської галереї, Історичного музею та інших музеїв Москви і Ленінграда. Було остаточно вирішено пе-

редати Україні усі запорозькі клейноди, прапори, гармати тощо, які були розподілені між Збройною палатою в Москві та відділом зброї Ермітажу. У 1930–1932 рр. частину з пам'яток, які Росія зобов'язалася повернути, Україна отримала, проте в цілому домовленості виконано не було⁶.

Окреме питання у галузі обліку та дослідження втрат в українській етнокультурній спадщині – це період II світової війни. 2 листопада 1942 р. відповідно до Указу Верховної Ради СРСР було утворено "Надзвичайну державну комісію з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР" (НДК СРСР). Республіканські, крайові та обласні комісії проводили пошукову роботу на місцях⁷.

За дорученням Голови Верховної Ради УРСР М. Гречухи і завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвина при Інституті економіки Академії наук УРСР (під час евакуації в Уфі) була створена спеціальна група для розробки деяких питань організації обліку втрат і збитків, завданих нацистською окупацією УРСР. Запланований повний перелік втрат і збитків включав також втрати культурних цінностей, до яких віднесли зібрання бібліотек, архівів, музеїв, картинних галерей, наукових установ⁸.

З офіційним визнанням української держави 1991 року ідея повернення культурних цінностей на батьківщину постала знову. У листопаді 1993 року тодішній президент України Л. Кравчук оприлюднив заяву, де, зокрема, мовиться: "Розбудова державності, духовне відродження, зрослий рівень історичної та національної самосвідомості народу України конче вимагають з'ясувати масштаби збитків в історико-культурній царині, скласти реєстри пам'яток культури і творів мистецтва, історичних, релігійних та культурних реліквій, котрі опинилися на територіях інших держав"⁹.

Останнім часом в Україні досить активно розглядаються питання повернення культурних цінностей. Журнал "Пам'ятки України" одним з перших почав висвітлювати цю тему на своїх сторінках. Перш за все це статті, у яких автори розвивають історіознавчий аспект проблеми. Окремі публікації в газетах і журналах присвячені історії нищення або переміщень культур-

них цінностей з території України. Проблемі дослідження культурних цінностей, переміщених за межі України, висвітлюють у своїх публікаціях О. Федорук, С. Кот, О. Нестуля, Г. Скрипник.

Поза тим, існує багато проблем. В Україні досі не вироблені єдині критерії щодо оцінки, опису і охорони культурної спадщини, бракує нормативно-правової та методичної бази, немає затвердженого документа, який би регламентував дії у охоронній зоні. Не видається достатньо літератури з питань пам'яткоохоронної справи, реституції культурних цінностей. Не зважаючи на те. Що у статті 54 Конституції України записано: "Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами".

В Україні прийнято основи законодавства про культуру, закони "Про національний архівний фонд і установи", "Про біблі-

отеки і бібліотечну справу", "Про музеї і музейну справу", діє закон "Про охорону і використання пам'яток історії та культури". 1995 року в Україні прийнятий Закон "Про музеї та музейну справу", в якому є стаття про те, що до музейного фонду належать українські пам'ятки, які знаходяться за межами держави й відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в Україну.

У нинішніх умовах держава не може забезпечити повернення з-за кордону українських культурних цінностей, хоча й на цій ниві праця вже ведеться. Нині набагато важливішим і реальнішим є повернення культурного спадку в плані інформаційному. Очевидно, що повернення має відбуватися передусім шляхом опублікування ілюстрованих каталогів українських етнокультурних пам'яток у музейних зібраннях Росії та інших країн і влаштування спільних етнографічних виставок. Також потрібною є електронна версія спільного каталогу музеїв, бібліотек та архівів Росії, де є етнокультурні цінності з України.

1 Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії. — К., 1996. — Док. 81. — С.225.

2 Нестуля О. Доля українських церковних цінностей у 1917 – 1920-х рр. – ч. I. К. – Полтава, 1996. – с.52.

3 Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії. — С.270.

4 Нестуля О. Доля українських церковних цінностей у 1917 – 1920-х рр. – ч. I. – с.62.

5 Україна у міжнародно-правових документах. Т. 2. Охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С.820.

6 Там же. — С.820.

7 Боряк Г., Себта Т. Нацистське золото. – К., 2000. – С. 30.

8 Там же. – С.32.

9 Україна у міжнародно-правових документах. Охорона культурних цінностей. — С.693.